

MİRZƏ ƏLİ MÖCÜZ ŞƏBÜSTƏRİNİN YARADICILIĞINDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏ DİNİ-FƏLSƏFİ MƏSƏLƏLƏR

Məqalədə Mirzə Möcüz Şəbüstərinin yaradıcılığında XIX əsrdən başlayaraq Güney Azərbaycan xalqının yeni bir dövrə qədəm qoyması, Qacarlar dövlətində, Pəhləvilər rejimində qəsb edilmiş azadlıqların yenidən qazanılması kimi siyasi-ideoloji və fəlsəfi məsələlər xüsusi yer tutmuşdur. Eyni zamanda onun dünyagörüşünün əsasını təşkil edən Azərbaycan xalqının milli dəyərlərinin yaşadılması kontekstində Azərbaycan türk mədəniyyətinin, Azərbaycan türk fəlsəfəsinin tədqiqi və təbliği işıqlandırılmışdır. Burada göstərilir ki, M.M.Şəbüstərinin ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi görüşləri öz dövrünə görə aktuallığı ilə fərqlənmişdir. Şəbüstəri yaradıcılığında ictimai-siyasi və fəlsəfənin problemlərini araşdırmaqla yanaşı, dövrün onun qarşısında qoyduğu çətinlikləri də ifadə etməyə çalışmışdır. Bu mənada, Pəhləvilər rejiminin Azərbaycan mədəniyyəti və fəlsəfəsinə qarşı yürütdüyü «Aryançılıq» ideyasını Şəbüstəri tənqid atəşinə tutmuşdur.

Məqsəd - Mirzə Möcüz Şəbüstərinin timsalında 20-ci əsrin birinci yarısında Azərbaycan türk ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi görüşlərini ortaya qoymaq

Metodologiya - müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi

Tədqiqatın nəticələri - M.M. Şəbüstərinin baxışlarının müasir dövrümüzün ictimai-siyasi tələblərlə uzlaşdırmaq üçün daha pragmatik prinsiplərin işlənilib hazırlanması lazımdır.

Açar sözlər: Qacarlar, türkcülük, islamçılıq, müasirləşmək, Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycan fəlsəfəsi, Aryançılıq

Giriş

Azərbaycanın Şəbüstər şəhərində dünyaya gəlib, 16 il Türkiyədə-İstanbulda yaşamış Mirzə Möcüz Şəbüstəri (1873-1934) gənc yaşlarından dünyəvi və dini elmlərlə yaxından tanış olmuşdur. Təxminən 1904-1905-ci illərdə İstanbuldan Cənubi Azərbaycana-Şəbüstərə dönməyən Möcüz Vətəndəki cəhalətə, nadanlıq, milli ruhsuzluğa dözməyərək, bu dövrdən etibarən yalançı ruhanilərə, zülmkar məmurlara və irqçi aryançılara qarşı mübarizə aparmış, öz təbrincə desək, ana dilində milli maarifçi ruhlu “növhəxanlığ”a başlamışdır (1, s.4-5). O, 1933-cü ildə Şəbüstərdən Şahrud şəhərinə sürgün edilmiş və bir il sonra da burada vəfat etmişdir. Onun yaradıcılığında ictimai-siyasi və dini fəlsəfi məsələlər mühüm yer tutmuşdur.

Şəbüstərinin ictimai-siyasi görüşlərində türklüyün və azərbaycanlılığın şovinist irançılar tərəfindən aşağılanmasına etiraz edərək yalnız müdafiə olunmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda Azərbaycan türklərinin milli haqlarının bərpasını kəskin bir dillə Qacarlar və Pəhləvilər hakimiyyətlərindən tələb etmişdir. Şübhəsiz, onun Qacarlarla Pəhləvilərdən tələbləri arasında xeyli dərəcə fərq var (2, s.93-105). Çünki onlardan biri, yəni Qacarlar türklüyünü unudurlub fərsləşməyə üz qoyduğu halda (3, s.87-90), Pəhləvilər Türklərin bütün varlığını inkar edərək onu assimilyasiya cən atan ifrat irqçi bir rejim idi (4, s.235).

Şəbüstəri hər şeydən əvvəl anlayırdı ki, Qacarlar dövlətini Türk sülaləsi idarə etsə də, faktiki olaraq burada daha çox əzilənlər və cəhalətin qurbanı olanlar da türklərdir. Üstəlik, Qacarlar dövlətinin başında dayananların çoxu türklüyü gerilik, vəhşilik kimi başa düşüb, türk dilində danışmağı belə özlərinə eyib hesab edirlər. O, yazırdı:

Dünən şər ilə bir namə apardım şahi-İranə,

Dedi: “Torki nə midanəm, mərə to beççə pəndari?”

Özü Türk oğlu Türk, amma deyir Türki cəhalətdir,
Xudaya, müzməhil qıl təxtidən bu ali-Qacarı!
Ümidin kəsmə, Möcüz, yaz anan təlim edən dildə,
Gəzər bir ərnağantək dəftərin, bil, Çinü Tatari!(1, s.44).

Bu cür milli maarifçi ruhlu şeirləri ilə Möcüz Qacarların başında duranlara sərt bir formada türklüklərini xatırladır, onları qəflət yuxusundan oyadaraq türklüyə – türk kimliyinə, türk dilinə, türk mədəniyyətinə arxa çevirməkdənsə, ona dayaq olmağa, ölkəni, o cümlədən hər vaxt Türklüyün məbədgaı olmuş Azərbaycanı bərpad haldan abad hala gətirməyə çağırırdı. O, yazırdı:

O zaman xalq şadiman olacaq
Ki, vətən mədəri-zəban olacaq.
Onda tehranlı nagiran olacaq
Əhli-Azərbaycanə, inşallah! (1, s.85)

O, şeirlərində daha çox Məhəmməd Əli şah Qacarla Əhməd şah Qacarı tənqid etmişdir. Məsələn, Şəbüstərinin Məhəmməd Əli şahı olan nifrəti Məşrutəni ləğv edib Məclisi-Millini topa tutdurması idi:

Bağladı Məclisi-Şurani topa Məmmədəli,
Düşdü öz canına axır şərəri, mən neyləyim! (1, s.49)

Məhəmməd Əli şahın yerinə taxta oturdulan Əhməd şah Qacarı isə o, səriştəsizlikdə, mənasız və düşüncəsiz həyat sürməkdə, Vətən və millət qayğısından uzaq olmaqda ittiham etmişdir. Şəbüstərə görə, Millət qan ağlarkən sultanın ancaq yeməklərdən, musiqidən zövq alması və Avropa mehmanxanalarında kef-damaqla yaşaması qəbuləilməz bir haldır:

Əhli-xibrə qoydular qantarə, şahı çəkdilər,
Əlli batman istixanı gəldi, yüz batman əti...
Millət ağlarkən, o sazı-suz ilə məşğul idi,
Qarnı şişməzdi o qədri gər olaydı qeyrəti.
Qoydu şapqa başına, etdi Firəngistanə əzm,
Səhni-məhmənxanədə tüğyanə gəldi şəhvəti (1, s.44-45).

Bəlkə də, Şəbüstəri bir həqiqəti unudurdu ki, doğrudan da Əhməd şah özü siyastdə bacarıqsız, səriştəsiz olsa da, ancaq Qacarlar dövlətində hakimiyyət böyük ölçüdə faktiki olaraq ingilislərin və onun məşası olan irançılardan əlində idi (5, s.311-312). Bu anlamda Şəbüstərinin böyük sevinclə qarşıladığı Xiyabani hərəkəti də Qacarlar dövlətindən çox ingilis ağalığına və irançı qılıqlı fars şovinizminə etiraz idi (6, s.131). Başqa sözlə, demokratik hərəkətin başlıca məqsədi Qacarları devirməkdən çox, onu formal hala gətirərək ölkədə ağalığa edən irançılara və onun havadarları ingilislərə öz yerini göstərmək olmuşdur. Bizcə, bir çox mütəfəkkirlərimiz kimi Şəbüstəri bu məqama çox da diqqət yetirməmiş, ölkənin acınacaqlı bir durumda olmasına görə əsasən Qacarları və onun hökmdarlarını görmüşdür. O, yazırdı:

O tacı təxtə oldu namizəd ali-Qəcər axir,
Yüz il qan ağladı millət, vəli, ahəstə-ahəstə,
Tükəndi qəlb evində səbr, ucaldı nalələr axir.
Vətəndə qalmadı bir yer ki, viran etməsin Qacar,
Fərar etdi vətəndən milləti-xunincigər axir.
Min üç yüz qırx iki il keçdi çün tarixi-hicrətdən,
Qəza səsləndi: zalim, dur görək, bəsdir yetər axir!...
Xilas oldu vətən, əhli-vətən, Möcüz, bihəmdüallah,
O taxtı badə verdi padişahi-bihünər axir! (1, s.45)

Hətta, bu cür yanlış düşüncənin təsiri altında da Şəbüstəri Böyük Britaniyanın birbaşa dəstəyi ilə 1925-ci ildə Əhməd şahın formal hakimiyyətinə də son verilərək onun yerinə gətirilən Rza Mirpəncə, onun “Cümhuriyyət” quruluşu vədinə böyük ümidlər bəsləmişdir. O, “Cümhuriyyətə” şeirində yazırdı:

Saqiya! Bir badə ver əbnayı-cümhuriyyətə,
Təşnədir əhli-vətən səhbayı-cümhuriyyətə,

Sakit ol, ahəstə gəl, tünd əsmə, ey badi-səba,
Qorxuram toz əyləşə simayi-cümhuriyyətə!
Bir para nadan kişi “Başsız bədən olmaz” deyər,
Bəs, demək vaqif deyil mənai-cümhuriyyətə.
Qurda verdi kəlləni çün kəlləsiz çobanımız,
Ol cəhətdən düşmüşük sövdəyi-cümhuriyyətə (1, s.46).

Yaxud da o, yazırdı:

Sənə qurban olum, ey dəftəri-cümhuriyyət,
Bu gözəl toxum bizim yerdə uşaqlar, ya yox?
Ali-Qacar fələk salsə ayaqdan, cana,
Görəsən milləti-İran genə yuxlar, ya yox? (1, s.47)

O, hesab etsə də ki, “zülmkar” Qacarların ağalığına son verilib onun yerinə “mütərəqqi”, “cümhuriyyətçi” Rza Mirpəncin gəlməsi ilə ölkədə qayda-qanun, ədalət bərqərar olacaq, ancaq çox keçmədən hər şey öz çılpalığı ilə ortaya çıxdı. Belə ki, “mütərəqqi” Rza Mirpənc Qacarların son dövründəki haqsızlığa, ədalətsizliyə ayançı irqçiliyi də əlavə etməklə daha böyük fəlakətlərin əsasını qoymuşdur. Belə ki, ölkədə “tək İran milləti” yaratmaq istəyən Rza Mirpəncin özünü fars-“Pəhləvi” adlandıraraq türklərə qarşı apardığı irqçilik siyasəti Əhməd şahın dövründəki haqsızlığı, özbaşnalığı belə kölgədə qoymuşdur. Şübhəsiz, bunun daha ağırlı olduğunu dərindən anlayan Şəbüstəri üçün bunu, dilə gətirməmək mümkün deyildi:

Pəhləvizadə çıxıb taxta deyirlər, deyəsən
O qoyub başına taci-Qəcəri, mən neyləyim?!...
Gözü, qaş, bədəni, hər bir yeri bənzər şahə,
Az imiş mədrəki, yoxmuş hünəri, mən neyləyim?! (1, s.49)

Başqa bir şeirində isə Şəbüstəri yazırdı ki, dünənə qədər Cümhuriyyətdən danışan Rza da şahlıq həvəsinə düşərək taxta oturmaqla Əhməd şahdan də betər şəkildə zorakılıq üsullarına əl atmaqdadır. Əhməd şahın “qalın qafalığı” üzündən Qacarların hakimiyyətinə son qoyulduğuna, onun yerinə keçən Pəhləvilərin də ingilislərin ayançılıq ideologiyası ilə bir tərəfdən din-imandan uzaqlaşmış, o biri tərəfdən də türklərə divan tutmasını Şəbüstəri həzm edə bilmirdi:

Bəs ki, qalındı qafası, şikəmi misli kötük,
Eyləməz hərgiz ona qüssə əsər, Məmmədəli.
İnqraz aləminə qoydu qədəm ali-Qəcər,
Yerinə keçdi onun pəhləvilər, Məmmədəli.
Dinü iman gedər əldən, olusan əhli-səqər,
Dedim axir sənə mən etmə səfər, Məmmədəli.
Börkü Allah yaradıb, şapqanı şeytani-rəcm,
Başuva qoyma onu, eylə həzər, Məmmədəli.
Özün oxşatma firəngə, urusa, gəl vətənə,
Düyəni bas başına misli-düsər, Məmmədəli (1, s.70).

İngiltərə tərəfindən Pəhləvilərin qeyri-qanuni şəkildə hakimiyyətə gətirilərək türklərə qarşı başlanan assimilyasiya siyasətini artıq dərindən anlayan Şəbüstəri üçün, əsas vacib olan bu məsələnin əsil mahiyyətini xalqa çatdırmaq idi (7, s.284-285). Bu anlamda o, bir tərəfdən “mütərəqqi”, “demokrat” Rza Pəhləvinin üzündəki maskasını çıxarmaq idi isə, digər tərəfdən də onun arxasında dayanmış ayançılığı təşviq edən İngiltərənin ifşa etmək idi. O, yazırdı:

Aman, ingilisin əlindən, aman!
Yeridir su altından hər gün saman,
Onun öhdəsindən gələmməz cahan,
Xuda, ingilisi özün vur yerə! (1, s.49)

Deməli, Şəbüstəri Qacarlarla müqayisədə irqçi Pəhləvilərin İngiltərəyə arxalanaraq apardığı siyasəti daha qorxunc hesab etmişdir. Onun fikrincə, Pəhləvilərin hakimiyyətə gəlməsilə xüsusilə də türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri üçün bəla bir idisə, artıq ikiqat olmuşdur. Belə ki,

ingilispərəst Vüsuqiddövlə və Qəvamüsəltənə ilə bir yerdə Rza Mirpənc türklərə divan tutur, onları zorla assimilyasiya edərək farslaşdırmağa çalışırdılar. O, yazırdı:

Gəhi bihəya qəsdi-İran edir,
Yığır Dari-Şurani viran edir,
Vüsuqi, Qəvami yenə xan edir,
Olur düşməni-can maliklərə (1, s.50).

Şəbüstəri artıq şübhə etmirdi ki, vaxtlə ərəbləri Vəhəblik adı altında Osmanlıya qarşı qaldıran ingilislər indi Pəhləvilərin arxasında dayanaraq farslar istisna olmaqla “İran” xalqlarına, xüsusilə də Azərbaycan türklərinə divan tutmaqdadır (1, s.182-184).

Şəbüstəri hesab edirdi ki, bu kimi bəlalardan qurtulmağın tək yolu Azərbaycan türklərinin yenidən oyanışı və öz xəttini müəyyənləşdirməsi ilə bağlıdır. Ona görə də M.Ə.Sabir kimi (8, s.36-37), millətin oyanması və tərəqqi etməsi məsələsinə daha çox diqqət yetirib, “mən xalqımı Sabir kimi oyadacağam” deyən Möcüz, Qərb millətlərinin oyandığı bir zamanda müsəlman xalqlarının hələ də, xəbi-qəflətdən oyanmamasını, üstəlik çoxdan oyanmış millətlərin müstəmləkəsi halına düşməsinə, ya da onların oynunağına çevrilməsini qəbul edə bilmirdi:

Quruldu tazə aləm, aç gözü, eylə nəzər, millət!
O hansı elmdir – elmi ki, icad etdi telfuni,
Soruş hər yerdən istərsən, sənə versin xəbər, millət,
O elmin qüvvəsilə xəlf olundu çap maşını,
Basar səatdə öfrağ üstünə min cür əsər, millət (1, s.24).

Şəbüstəri ümid edirdi ki, zaman gələcək Qərb millətləri kimi müsəlman xalqları da oyanıb öz istiqballarını əldə edəcəklər. Çünki əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq artıq müsəlman xalqlarında da milli oyanış və tərəqqi duyulmaqdadır. O, yazırdı:

Təəssüf bisəmədir, çün keçən-keçdi, köçən-köçdü,
Ayıl, bundan sora qoyma keçə ömrün hədə, millət!
Ümidin kəsmə, məyus olma istiqbali-millətdən,
Tamam eylə sözün, Möcüz, ayılmış bir qədər millət (1, s.23-24).

O, yazırdı ki, vətəninə, millətini və dinini sevən müsəlmanlar elm öyrənməli və cəhalətə son qoymalı, qəflət yuxudundan oyanmalıdır:

Niyə, ya rəb, belə xar oldu əzizani-vətən?
Düşməni elmi bizi eylədi həmmal özünə,
Kim zəlif etdi bizi? – Cəhl! A müsəlmani-vətən!
Vətənsiz cismidi, siz də vətənə can kimsiz,
Razı olmun qala cansız vətən, ey cani-vətən! (1, s.47)

Möcüz hesab edirdi ki, Qərb millətlərinin oyanması və tərəqqi etməsinin əsasında isə onların din ilə dövləti, dini elmlərlə dünyəvi elmləri bir-birindən ayırması, xüsusilə dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə mühüm yer verməsi həlledici rol oynamışdır. Belə ki, dünyəvi elmləri öyrənməklə Qərb millətləri bir çox sahələrdə kəşflər və ixtiralar etmiş, bununla da cəhalət və nadanlıqdan birdəfəlik qurtulmuşlar. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, Şərq millətləri, xüsusilə İslam Şərqi ölkələri bundan nəinki nəticə çıxarmış, üstəlik elmi kəşfləri və ixtiraları şeytan əməli adlandıraraq, cəhalət və nadanlıq, dini xurafat və dini mövhumatı bir az da artırıb:

Həram etdi sizə təhsili-elmi alimi-cahil,
Binayi-elmi yıxdı, eylədi zirü zəbər, millət.
Cəhalət eylədi İranı viran, milləti fəhlə,
Nəçün məzlumdur, yarəb, bizim bu dərabəddər millət! (1, s.24).

Onun fikrincə, bir millət o vaxt tərəqqi edər ki, mədəniyyətini, etiqadını, adət-ənənələrini düzgün qavrasın. Ancaq müsəlman xalqlar bütün bunları dərk etməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmalı, yəni oyanmalı və cəhalətə birdəfəlik son qoymalıdır. Şəbüstərə görə, əgər müsəlman xalqları vaxtında ayılmasa inkişaf etmiş “ləməzhəblər” – Qərb millətləri ondan geridə qalan millətləri, o cümlədən müsəlman xalqlarını öz müstəmləkələrinə çevirəcəkdir. Bu baxımdan Möcüzün “Ey müsəlmanlar!” şeiri də çox ibrətamizdir:

Bu laməzhəblər, ey qardaş, gülüstan etdi dünyanı,
Kəfənpüşani-qəbristanə – zindan, ey müsəlmanlar!
Nə meyittdən həya eylər, nə seyiddən, nə molladən,
Niyə qorxmur xudadən əhli-İran, ey müsəlmanlar?!
Deyirlər əl basıb bunlar – üzü qırxıq müsəlmanlar,
Təcəddüdxah olan xanlar bə Quran, ey müsəlmanlar!
Deyil agah bu zalimlər təriqətdən, şəriətdən,
Belə zülm etmədi xəlqə Küçükxan, ey müsəlmanlar! (1, s.39)

O, “Ustad” şəirində də göstərirdi ki, “laməzhəb” qərblilər, o cümlədən ingilislər müəllimlərinə, ustadlara qulaq asaraq, onlardan öyrənərək cəhalətin daşını birdəfəlik atdılar. Üstəlik, onlar müəllimlər sayəsində tərəqqi edərək nəinki Avropada, eyni zamanda müsəlman ölkələrində də ağalıq etməyə başladılar. O, yazırdı:

Kimin əlindədir indi Mədinəvü Məkkə,
O pak yerlərimiz: Kərbəla, Nəcəf, Bağdad?
Səsin çıxartma, amandır ki, başım üstə durub
Əlində tiği-düsər ingilisi-bədbünyad...
Gəlin gedək, oxuyaq, biz də əhli-Qərb kimi
Ki, bəlkə əl çəkə bizdən o niaman cəllad.
Gəlin tutaq, bu müəllimlərin başını qızıla,
Olar da elmilə cahanı eyləsin irşad (1, s.65).

O, doğru yazırdı ki, başqa millətlər varislərinə elm miras qoyduqları halda, hələ də müsəlman xalqlarının mirası kəfən və cənnətdir (1, s.66). O, bir şəirində bunu belə müqayisə edirdi:

Çıraqi-bərqilə dünyanı rövşən eylədi kafər,
Müsəlman, sən nə etdin ixtira, verdin xəbər xəlqə?
Amerika alimi xəlq etdi bir dəsgah ahəndən (radio),
Gəhi dəf çaldı ahən, gahi ney şamü səhər xəlqə.
Dedin sən millətə: “Yar başuvi, aş sinəvin bəndin,
Döşün dəl, mıx və mismar ilə!” Öyrətdin nələr xəlqə? (1, s.128)

Şəbüstəri onu da doğru yazırdı ki, öz milli dəyərlərindən və milli sisitemindən uzaq düşən xalqlar, başqaların təsiri altında ancaq təqlidçiliklə məşğuldur. O, yazırdı:

Xoruz kimi niyə millət qanad çakıb bannır?
Olaydı kaş bunun bir ağıllı fəlsəfəsi (1, s.133).

Möcüz yaradıcılığında dini-fəlsəfi məsələlərə, xüsusilə də islamın bəzi dini ayin və mərasimlərinə də toxunmuş, bu məsələ də nöqsanları göstərməyə çalışmışdı. Məsələn, o hesab edirdi ki, müsəlmanların orucluq bayramı heç də islamın ruhuna, qayda-qanunlarına uyğun həyata keçirilmir. Onun fikrincə, buna səbəblərdən biri orucluğu əsl mahiyyəti və mənası barədə əksər müsəlmanların xəbərsizliyi, digər isə yalançı ruhanilərin və mollaların bu mərasimdən sui-istifadə etməsidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, oruculuq müsəlmanların xeyir və bərəkətinə, ruhi və maddi cəhətdən sağlamlaşmağına xidmət etməli olduğu halda, yalançı ruhanilərin və əksər müsəlmanların cahilliyi səbəbindən başqa mənalara yozulur. Möcüz “Mübarək ay” şəirində bu münasibətlə yazırdı:

Molla bir aydır deyir məsələyi-heyzidən,
Qan tökülür məscidə lətteyi-xurnizidən,
Heyf ki, aclıq bu gün qoydu məni feyzidən
Lal olasan, ey kişi, saldın ayaqdan məni (1, s.112).

Möcüz hesab edirdi ki, müsəlmanlar məhərrəmlik mərasimində İmam Hüseyni (ə) layiqincə yad etmərlər. Belə ki, İmam Hüseyn (ə) Kərbəlada düşmənlə mərdanə cəng etdiyi, ləyaqətlə şəhədatə qovuşduğu halda, özünü onu davamçıları hesab edənlərin əksər qismi öz başını yarıb, bədəninə zəncir vurmağı qəhrəmanlıq hesab edirlər. Halbuki onlar imamı deyil, öz pərişan vəziyyətlərini düşünüb ağlamalıdırlar. Möcüz yazırdı:

Gəh yarırsız başüzi, gəh çərtirsiz,
Bu nədi, qardaş, düşünün bir özüz,

İndi ki, vardır sizin ağlar gözü,
Ağlayın öz hali-pərişanıza! (1, s.93)

Möcüz hesab edirdi ki, müsəlmanların avam və cahillikdən, elmsizlik və biliksizlikdən qurtarmaq, despotik hökmdarlar və ikiüzlü din xadimlərinə qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə, başını yarmaqla və yaxud bədənində zəncir vurmaqla cənnətə gedəcəyinə ümid etməsi nadanlıqdır. Çünki imam yolunda başını yarıb canını ona qurban verməyə hazır olduqlarını deyənlərin əksəriyyəti Hərmələri, ya da Şimrə görsələr fikirlərindən dönəcəklər. Möcüz yazırdı:

İndi bu ki, göydə uçar başyaran,
Başını şəst ilə açar başyaran,
Hərmələri görsə qaçar başyaran,
And ola o kəlle-yi-nadanuza! (1, s.94)

Möcüzün fikrincə islama, o cümlədən İmam Hüseynin (ə) şəhadətinə zidd olan fikirləri müsəlmanların şüuruna yeridən və onları bu cür əməllərə, yəni baş yarmağa, zəncir vurmağa sövq edənlər isə axundlar, vaizlər, şeyxlər və mollalardır. Belə ki, riyakar ruhanilər müsəlmanlara peyğəmbərin, onun övladlarının doğru yolunu göstərmək əvəzinə, onları əsarətə, cəhalətə və xurafata sürükləyirlər. Halbuki, Möcüzə görə, əsl mömin müsəlman qardaşına belə nəsihət verməz, səhv yol göstərməz:

Dedin sən millətə: “Yar başuvi, aç sinəvün bəndin,
Döşün dəl, mıx və mismar ilə!” Öyrətdin nələr xəlqə? (1, s.128)

Mütəfəkkir yaxşı anlayırdı ki, məhərrəmliyi bu cür islama və imamın şəhadətinə uyğun olmayan şəkildə qeyd edənlərin bunda şəxsi maraqları olmuşdur. Belə ki, riyakar ruhanilər məhərrəmlikdə müxtəlif dini oyunlar təşkil etməklə həm öz ciblərini doldurur, həm də nüfuzlarını artırırlar. Bunu nəzərə alaraq Möcüz yazırdı ki, artıq yalançı ruhanilərin məhərrəmlikdə ciblərini doldurmaq məqsədlərini müsəlmanlar anlamalıdırlar:

Bir tərəfdə mərsiyəxan istiri həqqülbəka,
Ağladıb çünki məhərrəmdə məni sübhü məsa,
Hər gün on beş dəfə şagirdi dayanır qapıya,
Səsləri: Ay Kərbəlayi, beş min altun ver görax! (1, s.157)

Mirzə Əli riyakar ruhanilərin islama və imamın şəhadətinə uyğun olmayan əməllərinə qarşı çıxaraq deyirdi ki, 20-ci əsrdə öz-özünün başını yarmaq, bədənində xəsarət yetirmək, üstəlik riyakar ruhanilərin ciblərini pul ilə doldurmaq cahillik və nadanlıqdır. Onun fikrincə, əgər baş yarmaq, zəncir vurmaq xeyirli iş olsaydı ilk növbədə, buna müsəlmanlara təhrik edən riyakar din xadimləri özləri əməl edərdilər. Bu baxımdan məhərrəmlikdən ən çox faydalananlar başlarını yarıb qanını tökənlər deyil, məhz riyakar ruhanilərdir. O ruhanilər ki, müsəlmanlara məhərrəmlikdə imamın təziyəsinə saxlamağı vacib hesab etdikləri halda, özləri buna qətiyyənlə əməl etməirlər (1, s.182-183).

Ona görə də müsəlmanlar Kərbəladə baş verənlərdən doğru nəticə çıxarıb İmam Hüseyn (ə) kimi əqidə yolunda şəhid olmağın mənasını dərk etməlidirlər. Müsəlmanlar anlamalıdırlar ki, insan nə öz sağlamlığına, nə də başqa bir müsəlman qardaşının səhhətinə zərər yetirməklə imamın yolunda ola bilməz. Xüsusilə, islama zidd əməlləri törədərək cənnətə getməyi düşünmək, Möcüzün də təbrincə desək, nadanlıq və cahillikdir. Ona görə, müsəlmanın əsas əməli heç də başını yarıb qanını tökmək deyil, köməyə ehtiyacı olan din qardaşlarına, bacılarına yardım etməkdir. Belə ki, imam yolunda başını yaranların, ağrı deyənlərin, yaxud da müqəddəs yerlərə (Həcc və b.) ziyarətə gedənlərin yanı başındakı çarəsiz müsəlman qardaşlarına yardım etməmələri qəbul edilməzdir. O, yazırdı:

Ey ümməti-Məhəmmədə rəhm etməyən kişi,
Nar əhlisən, güvənmə nəməzü təharətə!
Din qardaşın əyalı məhəlləndə ac yatır,
Virzü vəbalı boynuma, getmə ziyarətə (1, s.27).

Şəbüstərinin şərilərindən hiss olunur ki, onun dinə münasibəti ancaq İslama olunmuş əlavələri, o cümlədən dini xurafat və mövhumatı tənqidlə kifayətlənməmiş, o bəzi hallarda ümumilikdə şəriətin hökmləri ilə razılaşmadığını ifadə etmişdir. Məsələn, o, yazırdı:

Saqiya! Dur gətir bir nazənin canan mənə,
Cənnəti verdim sənə, lazım deyil qılman mənə.
Öldü Adəm qüssəsindən, düşməni sağdır hələ,
Qorxuram buğda yedirdə hiyləgər şeytan mənə.
Mən bir aləm istəyəm, “yox!” ləfzi orda olmasın,
Rozeyi-rizvanda, yarab, kim verər qəlyan mənə? (1, s.62)

Başqa bir şeirində isə meyın dinə zərə vermədiyini yazan Şəbüstəriyə görə, dini rəvayətləri bir kənara qoyub reallıqları görüb və ondan nəticə çıxarmaq lazımdır:

Bu gün millət nəyə möhtacdır, ondan bəyan eylə,
Göy elmin bilmək İran əhlinə nəftü şəkər verməz!
O göy ki, görməyib ömründə bir yol binəva vaiz,
Bizə bəhs eylər ondan, gördüyü yerdən xəbər verməz!
Burax haruti-maruti, gətir meydanə baruti,
Süpahü ləşkərə, molla, ayətülkürs xətər verməz! (1, s.76)

O, yazırdı ki, İslam dinini qəbul etdikdən sonra “İran” milləti xortdana, quleybanıya inanmış vətən azadlığı da əlindən almışdır. O, yazırdı:

Bu əmri-mühəqqəqdi ki, biz milləti-İran
Xortdana və quli-biyabana inannux.
Əfsus ki, nisvani-vətən görmədi bir gün,
İrani min üç yüz sənə cəhl etdi qaranlux (1, s.59-60).

O başqa bir şeirində isə yazırdı ki, dinü imanı Quranı xətm eyləmək, dini rəvayətlərə inanmaq deyil yeni növ silahlara sahib olmaq, ya da dünyəvi elmlərə yiyələnmək saxlayar. O, yazırdı:

Dinü imani nə saxlar? Tirü şəmşirü tufəng.
Xətm-i-Quran eyləməklə qalsa, Quran yaxşıdır.
Şüriblər dünyanı işğal eylədi, biz yatmışıq,
Bəngü tiryak olmasa dini-müsəlman yaxşıdır.
Can sıxar elmi-riyazi, cəbrü hikmət, həndəsə,
Elm təsxirül-əcinənə dərsi-bətlan yaxşıdır...
Nəfi yoxdur bizlərə elmi-məadin öyrənək,
Bizə lazım lampalardan köhnə şamdan yaxşıdır (1, s.86).

Şəbüstəri başqa bir şeirində də Sabirsayağı yazırdı ki, müsəlmana dünyəvi elmləri, o cümlədən həndəsə, fizika, riyaziyyat, coğrafiya öyrənmək lazım deyil, bundansa təsbehini çevirməli, namazını qılmalı, orucunu tutmalı, cənnətdəki huriləri arzulamalıdır. O, yazırdı:

Deyirəm: məscidə get, eylə nəzər şeyxə tərəf,
Elmi-əşyanı burax, baxma təvarixə tərəf,
Heyət axir çəkəcək oğlunu Mirrixə tərəf,
İşdi, qayıtsa işin nalevü əfqan olacaq!
Əvəzü sureyi-“Yasin” – o bizim xanəxərab
Cümə axşamı oxur cəddinəşmi və hesab.
Nə qədər mədrəsədə var o “Fizik” adlı kitab,
Bu vilayətdə nə qare və nə Quran olacaq! (1, s.140)

O, cənnət məsələsinə də həssas yanaşır, orada iki min huriyə bir kişinin düşməsinə Sabirsayağı tənqid edirdi. O, yazırdı:

Cənnətdə, deyərlər, huri, koser vardır,
Əmma iki min dilbərə bir ər vardır,
O hurilərə gərək kim olsun talib,
O şəxs ki, onda zuri-əjdər vardır (1, s.152).

Deməli, gah açıq formada, gah da sarkazmla Şəbüstəri ehkamçı-lokalçı dini tənqidi edir, onun yeniləşməyə qarşı olmasını pisləyirdi. O, yazırdı:

Cəm olluq bir yerdə çox, dünyalıq işimiz yox,

Söhbətimiz tamamilən rəcədir axirətə.
Aləmi-manyatımız batil etdi hissini,
Milləti-biçarəni saldı xabi-qəflətə (1, s.102)

O, “Ya Rəb”, “Allah” şeirlərində də Yaradana müraciətlə islam dini, şəriətlə bağlı olan narazlıqlarını ifadə etmişdir.

Vaiz buyurur: Başuva vur, canuvi incit;
Bu barədə təklifi-müsəlman nədi, ya rəb?..
Təğyir əgər vermiyəcək xülqinə xəlqin,
Pəs fəlsəfeyi-din nədi, ərkan nədi, ya rəb!
Gər qorxudur ayati-cəhənnəm bizi, pəs bu
Əminiyyəvü nəzmiyyəvü ajan nədi, ya rəb? (1, s.130)

O, “Allah” adlı şeirində də mollaları tənqid edərək onların əməlləri sayəsində millətin qəflət yuxusundan oyanmadığını yazırdı:

Bir az istər ayıla millət-İran, Allah!
Dəsti yorğan çəkər başına mollar, Allah!
Yatdı nadan, qoyub səcdəyə başını axund
Dedi: Ey cismimiə can, dərdimə dərman, Allah!
Yaradıbsan mənə, yarəb, nə həməl heyvanlar –
Minməsi, sürməsi, yük çatması asan, Allah? (1, s.131)

Şəbüstəriyə görə, buğda yediyi üçün hər daim Allah tərəfindən adı Quranda hallandırılan Adəmin bu rüsvaydan qurtulması mümkün olmadığı halda, sıradan bir müsəlmanın Yaradandan hər hansı istəklərdə bulunması mənasızdır:

İki buğdan yeyib Adəm neçə min il əvvəl,
Hələ də eyliri rüsvay onu Quran Allah.
İstəyirdi biri məsciddə xudadən yorğan,
Gördüm ağlar, deyər: “Ey qadiri-mənnan, Allah!”
Dedim: Axmaq kişi, gündə sənə bir danə lavaş
Verə bilmir, necə versin hələ yorğan Allah! (1, s.132)

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Şəbüstəri Allahın hər şeyə qadir olmasına şübhə ilə yanaşmışdır. Onun fikrincə, insanların Allahdan bir şeylər gözləyərək yaşaması gerçəkliyə uyğun deyildir. Əgər insan hər bir işini özü görmək əvəzinə Allahın iradəsinə bağlayırsa, o zaman gərəkdir ki, can və mal təhlükəsizliyinin də qayğısına qalmasın. Halbuki mollalar belə Allahın hər şeyə qadir olduğunu dilə gətirsələr də, can və mal təhlükəsizliklərinin qayğısına qalmağı da unutmurlardı. O, yazırdı:

Dedi: Risalə oxursan? Dedim: Hesab oxuram!
Dedi: Hesab deyil, şəxsə din lazımdır!
Dedim ki: Dini nə saxlar? Dedi: Müsəlmanlıq!
Dedim: Xeyr, iki yüz min süpahi-mübin lazımdır!
Dedi: Cəfəng danışma, xudadi hafizi-din,
Bizə nə topçu, nə sərbazü zərrəbin lazımdır.
Dedim: Neçün qapuvı bağlısan yatan vaxtı?
Demək sənə gərəvü, əngəbün lazımdır.
Qapuvı qoysan açıq, düzd olar evə daxil,
Aparsa malı, səhər şüruşin lazımdır (1, s.135).

O, “Olmuşam” şeirində isə açıq şəkildə yazırdı ki, bu cür müsəlmanlıqdan nifrət edərək insanlıq anlayışını qəbul edir. Çünki o, müsəlmanlığı daha çox zahirı anlamda qəbul etmişdir. O, yazırdı:

Nə qızılbaşəm, nə fərraşəm, nə hakim, saqiya,
Bir soruş məndən: Nəçün bəs mən müsəlman olmuşam?
Buğdaya sarı dedim qıra qara dedim, şirə sifid,
O cəhətdən mən belə bidünü-iman olmuşam.

Bimürvvət görmüşəm bəs ki, müsəlman fırqəsin,
Etmişəm nifrət müsəlmanlıqdan, insan olmuşam (1, s.124).

Şəbüstəri başqa bir şerində isə açıq şəkildə yalnız müsəlmanlıq deyil, bütün dinlərdən nifrət etdiyini ortaya qoyur, üstəlik həmin dinlərin yaradıcınının özünü, yəni Yaradanı belə tənqid edir. Allahın özü tərəfindən yaradılmış insanların niyə bu qədər zülm çəkməsinə haqq qazandıra bilməyən Şəbüstəri hesab edirdi ki, əgər Allah hər şeyə qadirdirsə və hər bir şey onun iradəsi altındadırsa, o zaman Yaradan niyə yaratdıqlarının qayğısına qalmaq əvəzinə, onları zülmə düşür etmişdir. Halbuki Allah özü bu qədər xəyanətlərə məruz qalsaydı, buna dözməz bir tədbir görərdi. O, yazırdı:

Fəraqi mən yaratseydim, məni daşlardı övrətlər,
Sənə çatmır gücü xəlqin, tükəndü səbrü taqətlər!
Hürər, narahət eylər, gah dişlər, incidər xəlqi;
Demax olmur ki: Ey adil, nəyə lazımdı bu itlər?
Tökərdin birənin qanın, kəsərdin kəhlənin nəslin,
Əyər bir yol səni bədxab edəydi o xəyanətlər! (1, s.178)

Mütəfəkkir şairimiz hesab edirdi ki, Allah bir tərəfdən yaratdığı insanın qayğısına qalmayıb onun zülmələrinə göz yumduğu halda, digər tərəfdən insanlar üçün göndərdiyi peyğəmbərlər də ziddiyyətli fikirlərdən çıxış etmişlər. Belə ki, Allah bir peyğəmbərə verdiyi bir vədi, başqa peyğəmbərə fərqli şəkildə yenə də təkrar etmişdir. O, yazırdı:

Deyir Musaya bir söz, söyləyir İsayə bərəksin,
Ona dana deyim, ya sərsəri, ey bifərasətlər?
Pəs etdi miri-dərbari rəvanə kuhi-hürrayə,
Ərəb məbusinə ruhi-əmin verdi bəşarətlər.
Üruc etdi mələk əflanə, Əhməd şəhri-bəthayə,
Yetirdi Əhmədə bisimü telfunilə ayətlər.
Genə qanlar töküldü, beydəqi-üsyən qovzandı,
Bəraət surəsində oldu çün murdar millətlər.
Deyir Tovratidə: Cənnət sizindir, ey yəhudilər,
Yaranmış məhz sizdən ötrü ol ali imarətlər!
Edir İncilidə kafər yəhudi millətin yeksər,
Deyir İsaviyə: Qorxmun, sizin malizdi cənnətlər!
Deyir Quranda bipərvə: Cəhənnəm əhlidir tərsə,
Müəslmandır mənim dostum, onundur nazü-nemətlər! (1, s.178)

Beləliklə, Şəbüstəri yalnız dinlərə münasibətdə kəskin mövqə tutmur, bununla da bütün dini, sinfi, irqi ayrı-seçkiliyi bir kənara qoyaraq “insanlıq” vurğusunu ortaya qoymağa çalışırdı. O, yazırdı:

Biz insanıq əgər, olmaz bu cür insani dirrəndə,
Nə insan? Bəlkə bizdən yaxşıdır, kürkani dirrəndə,
Əgər hökmən “biz insanıq” deyər əyani dirrəndə,
Gərək onlar da hökmən əl çəkə izadən, ey saqi! (1, s.83)

Ola bilsin ki, onun dini, sinfi, irqi ayrı-seçkiliyi qəbul etməyərək “insanlıq” fəlsəfəsi üzərində dayanmasında da dövrünün beynəlmiləlçi sosial-demokrat ideyasının da müəyyən təsiri olmuşdur. Hər halda dünyanın səadət gülşəninin solmasını insanlar, cəmiyyətlər arasındakı ziddiyyətlərdə, müharibələrdə görən Şəbüstəri bu ədavətə son qoyub adamları bir-birlərini sevməyə çağırırdı:

Səadət ölməz hərgiz həməzəban olsa məhəbbətlə,
Səadət istisən – həmnövuvi sev pak niyyətlə... (1, s.82)

Onun fikrincə, səadət pak olub ondan qaçan insan günahkardır. Əgər insanlar özünü doğru aparıb oğruluqdan, haqsızlıqdan yan qaçsalar, ən əsası “səadət” kəlməsini nadandan deyil, müdrikdən, xüsusilə də İsa peyğəmbərdən öyrənsələr o zaman dünyanın düzəni də dəyişər. O, yazırdı:

Səadət pakdır, ondan qaçan insan müqəssirdir,
Aparsa düzd xəlqin kisəsin, ajan müqəssirdir,
Səadət kəlməsin təfsir edən nadan müqəssirdir,
Onun təfsirin öyrənsin gərək İsadən ey saqi! (1, s.83).

Deməli, insanlıq fəlsəfəsinin mənimsənilməsi naminə Şəbüstəri yalnız İslam dinindən, onun peyğəmbərindən deyil, eyni zamanda xristianlıqdan və onun peyğəmbəri İsadən də öyrənməli çox şeyin olduğunu etiraf edirdi.

Eyni zamanda o, insanlıq fəlsəfəsinin yalnız dinlər əsasında izahının da əleyhinədir. Onun fikrincə, bütün hallarda bu dünyada müvəqqəti yaşayan insan üçün vahid dinə inam mümkün olmadığı qədər, vahid əxlaqdan, vahid ideyadan, vahid ümiddən də söhbət gedə bilməz:

Hər işdə bir ümid ilə insan yaşar, gedər,
Nikü bədə baxılmasa, hər iş aşar, gedər.
Var ixtilaf təbidə, əxlaq bir deyil,
Hər kəs bir özgə iş dalınca qoşar, gedər...
Dünya seyrəgahdır, hər kəs gələr, gəzər,
Bir nik-nam qalsa qalar, simü zər gedər (1, s.146).

Deməli, insanın varlığı və yoxluğu məsələsində “Dünya”nın da kifayət qədər yeri və rolu vardır. İnsan dünyada yaşayır və ölür ki, öləndən sonra bədəni də dünyada qalır, torpağa qarışır. Başqa sözlə, insan bu dünyada nə qədər bünövrəsini möhkəm etməyə çalışsa da, axırda dünya yenə də onu yıxır və özünə çəkir:

Keçər, gedər sənəvatı şühuri dünyanın,
Misal əbri ləyal suhuri dünyanın.
Bu gün ki, çıxdı başa, bir gün ömürdən getdi,
Həmişəlik deyil eyşü süruri dünyanın.
Soruş, desin sənə bir-bir keçənlərin halın,
Qərayü gurdə Bəhram Guri dünyanın.
Dağıtdı kəlləyi Kavusi qəbrdə həşərat,
Qarışdı torpağa kibrü qüruri dünyanın.
Edər sümüklərivi sürmə aliyat cahan,
Tənavül eylər ətün marü-muri dünyanın.
Bünövrəni nə qədər möhkəm eylisən, eylə,
Təkan verəndə yıxar, çoxdu zuri dünyanın! (1, s.146)

Şəbüstərinin dini-fəlsəfi dünyagörüşündə qadın azadlığı da mühüm yer tutmuşdur. Möcüz çadranın əleyhinə çıxaraq qadınlara cəmiyyət daxilində kölə kimi baxılmasını əsla qəbul etmirdi.

Möcüzün fikri budur – yırtın o gen tumanları,
Harda görsəz düryəli, başın əzin toxmaq ilə!
Çün anaz doğdu sizi, geydirdi qarə əynizə,
Daxil etdi səmmi-mövhumatı nazik beynizə,
Gözləriz doldu, ataz saldı kəfən çün çiyinizə,
Axdı burnuzdan zılıx sildiz onu qurşaq ilə (1, s.32).

Möcüzə görə, bir gün qadınlar da, elə kişilərin özü də mədəniyyət sübhü ilə oyanıb tərəqqi edəcəklər ki, o zaman nə kişilərin saqqalını qırılmasına, nə də qadınların çadrasız gəzməsinə pis baxmayacaqlar:

Mən saqqalı, sən zülfü həna ilə boyarsan,
Verrux o zaman əl-ələ, bulvarı dolannux.
Möcüz utanır, qırıxmır saqqalı deyirlər,
Yox!.. Bizdə həya olsa, cəhalətdən utannux! (1, s.60)

Vaizlərin qadınların “Yusif surəsini” oxumamaları tövsiyəsini gülünc bir şey adlandıran Möcüzə görə, əgər Quranı Allah rəblərə nazil eləyibsə, o zaman ərəb qadınları da bu surəni tələvət edəndə onun mahiyyətindən xəbərdar olmalıdırlar. Əks təqdirdə belə anlaşılar ki, Allahın kəlamı qadınları zəlalətə salmaq üçün göndərilib. O, yazırdı:

Bu surəni tələvət edəndə ərəb qızı,
Bilməz məgər nə yapdı Züleyxayi-məhliqa?
Salmaz xuda kəlamı ünası zəlalətə,
“Təhzi b xülq” üçündü o tarixi-ənbiya!
Eşqin sonu, bilər ki, nadamətdir, iftızah,
“Vəstəqrəni lizənbikəni” övrət anlasa (1, s.77).

O, “Qızlar” adlı şeirində də göstərməyə çalışırdı ki, qızların elm və təhsil alması, heç də oğlanlardan az əhəmiyyətli deyildir. O, yazırdı:

Cəmalin hər zaman ayinədə təzyin edər övrət,
Nəçin əxlaqini etməz müzəyyən elm ilə qızlar?
Cəhalət bəhri-bipayandı qər q eylər sizi axir,
O dəryadən gərək elm ilə çıxsın sahilə qızlar!
Oxuyub yazmayan insan olar namərhəmə möhtac,
Gedib əyləşməz əğyar ilə, gər yazmaq bilə qızlar.
Savadız olsa, olmaz hiç kəs əsrarizə vaqif,
Savadız olmasa, sirriz düşər dildən-dilə, qızlar.
Peyğəmbər əmr edib təhsil etmək gülli-ziaqlə,
Gərək əhsli-savad olsun təməmə aqilə qızlar! (1, s.79)

Şəbüstəri göstərməyə çalışırdı ki, İslam dinində qızların təhsil almasını qadağan edən bir surə, ayə ya da hədis yoxdur. Üsətlik, peyğəmbər özü də əmr edib ki, kişi və qadın olmasından asılı olmayaraq bütün müsəlmanlar təhsil almalıdırlar. Ancaq vaizlərin, ruhanilərin təbliğatı nəticəsində xalq əlinə çubuq alan qızları deyil, əlinə qələm alanlara tənə edirlər:

Çubuq alsa ələ qızlar məzəmmət eyləməzlər heç,
Vurarlar tənə yüz yerdən qələm alsa ələ qızlar.
Gecə-gündüz işi qeybət o cahil qızların, Möcüz!
Əgər vaiz qoya, məşğul olarlar elm ilə qızlar (1, s.79).

O, başqa bir şeirində isə ironiya ilə yazırdı ki, qızın məktəbi “mətbəx”, ustası da “qazançı”dır. Başqa sözlə, qıza məktəb “yaraşmaz” deyən mütəfəkkir əslində qadınların təhsil almasının qatı tərəfdarlarından biri idi. O, “Bacılar” şeirində deyirdi ki, qadın bir sözünü başqa diyarda olan ərinə çatdırmaq üçün hansısa mirzəyə möhtac olurdu. Çox vaxt da, qadın istədiyi bir sözünü mirzənin yazdığı məktub vasitəsilə ərinə çatdırmaqdan utanmış, çəkunmüşdür. O, yazırdı:

Zibəs ki, tənə düşər qəlb, razıyam, buna ki,
Gedim cəhənnəmə, əmma kağız yazım, bacılar!
Oxur, yazır hamı millət xanımları, lakin,
Əlif görəndə dirək zənn edir bizim bacılar! (1, s.84)

O, “Bəzək” şeirində isə yazırdı ki, qadınlar qır-qızılları, ləl-cəvahiratı ilə deyil, savadlılığı, elmliliyi ilə fəxr etməlidir. Şəbüstəri ancaq yuxusunda görürkü vaiz deyir ki, “İran” qızları camallarını açsın, ölkə işıqlansın. Ancaq o, yuxudan oyanıb vaizə deyəndə ki, oğlanlar kimi qızlar da yazı yazmağı öyrənməlidirlər, şeyx onun sözünü yarımçıq kəsərək bunun mümkün olmadığını deyir. Bu məqamda Nadir şahın meydanda olmasını arzulayan Şəbüstəri yazırdı:

Səni verrəm qəzəm binti Rəsulallahə, ey vaiz,
Büsatı-cəhli yix, qoy aləmi-nisvan işıqlansın!...
Cəsarətlə qədəm qoy ərseyi-meydanə, ey Nadir,
Qılıncın eylə üryan, ərseyi-meydan işıqlansın.
Düşüb zindani-cəhlə Yusifi-Gümgəştə müddətdir,
Züleyxa, aç cəmalin, guşeyi-zindan işıqlansın! (1, s.111).

Şəbüstəri yazırdı ki, peyğəmbər özü belə elm-təhsil almağı qadınlara fərz buyurduğu halda, mollaların onun bununla bağlı hədisini nəzərə almamaları doğru deyildir. O, yazırdı:

Məsləhət bilmir axund dər oxuya canbacılar.
Yazmıya, oxumuya, neyliyə bəs xanbacılar?
Yığışa bir yerdə dəstan deyər nadan bacılar.

Olmuya söhbəti-elmiyyə bizim kətdə gərək (1, s.143).

Nəticə

Beləliklə, Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılığında da, müsəlmanların avam və cahillikdən, elmsizlik və biliksizlikdən qurtulması, despotik hökmdarlar və ikiüzlü din xadimlərinə qarşı mübarizəsi və milli birlik, milli oyanış fəlsəfəsi əsas yer tutmuşdur. Möcüz müsəlmanların, soydaşlarının geriliyinə əsas günahkar kimi yalançı ruhaniləri və millətpərəstləri görürdü. Onun fikrincə, nə vaxta qədər ki, islamın adından çıxış edən yalançı ruhanilər, hacılar və mollalar var, islam ölkələrinin tərəqqi etməsi mümkün olmayacaqdır. Ona görə də ilk növbədə, onların iç üzünün açılmasını və işfa edilməsini əsas məsələlərdən biri hesab etmişdir. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, o, haqlı olaraq yazırdı ki, müsəlmanların ruhanilər və mollalar tərəfindən aldadılmasının əsas səbəbkəllərindən biri də özləri, yəni əksər müsəlmanların cahil və nadan olmalarıdır. Əgər müsəlmanlar islamın əsl mahiyyətindən xəbər tutsalar, eyni zamanda dünyəvi elmləri öyrənsələr bu zaman Qərb millətləri kimi, tərəqqi edər və duynada özlərinə layiq yeri tutarlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Şəbüstəri M. Ə. M. Seçilmiş Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004
2. Şevket F. İran (İklim, halk, iktisadiyyat, ictimaiyyat, müessesat-ı medeniyye, adatt-ı miliyye). Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2017, s.93-105
3. Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, “Təknur”, 2013, s.87-90
4. Qaradağlı E. Azərbaycan mərkəzli türkçü düşüncə. İsyandır, ÇAV yayınları, 2012, s.235
5. Ələkbərli F. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı, “Xan” nəşriyyatı, 2017,
6. Xiyabani Ş. M. Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri. Bakı, “Müəllim”, 2010
7. Turan R. Azərbaycanda Okutulan Tarih Ders Kitablarında Stalin və Uygulamalarına Yakşalım. Ankara, Bilig, payız 2013, sayı 67
8. Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə. I cild. Bakı, 2004, s.36-37

Rəyçi: AƏSMA-nın kafedra müdiri, f.ü.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov

Qəbul edilib: 21.01.2020

Фаик Алекперли

**СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
В ТВОРЧЕСТВЕ МИРЗЫ АЛИ МОДЖУЗ ШЕБУСТАРИ**

Резюме

В статье особое место в творчестве Мирзы Али Мочуз Шебустари занимают политико-идеологические и философские вопросы, начиная с XIX века, такие как вступление азербайджанского народа в новый период, возрождение оккупированных свобод в государстве Каджаров, режиме Пахлеви. В то же время были освещены исследования и пропаганда тюркской культуры Азербайджана, Азербайджанской тюркской философии в контексте сохранения национальных ценностей азербайджанского народа, составляющих основу его мировоззрения. Здесь показано, что общественно-политические и религиозно-философские встречи М.М.Шебустари отличались своей актуальностью. Наряду с исследованием общественно-политических и философских проблем в творчестве Шебустари, он также пытался выразить трудности, с которыми сталкивается эпоха. В этом смысле идея «Арианства», выдвинутая режимом Пахлеви против культуры и философии Азербайджана, подверглась критике.

Цель - представить азербайджано-турецкие общественно-политические и религиозно-философские встречи в первой половине 20-го века, на примере Мирза Али Моджуз Шебустари

Методология - сравнительный анализ, преемственность, передача идей

Результат исследования - необходимо разработать более прагматичные принципы, чтобы согласовать взгляды М.М.Шебустари с социальными и политическими требованиями нашей современной эпохи.

Ключевые слова: Каджары, тюркизм, исламизм, модернизация, азербайджанская культура, азербайджанская философия, арианство.

Faiq Alekberli

SOCIAL-POLITICAL AND RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL PROBLEMS IN MIRZA ALI MOJUZ SHEBUSTARIS WORKS

Summary

In the article, political, ideological and philosophical issues have been highlighted in the work of Mirza Shabustari, beginning with the nineteenth century, the re-emergence of the South Azerbaijani people in a new era, and the re-acquisition of freedoms in the state of Qajar and the Pahlavi regime. At the same time, the study and promotion of the Azerbaijani Turkish culture, the Turkish philosophy of Azerbaijan, in the context of the living of the national values of the Azerbaijani people, which form the basis of its outlook, were highlighted. It is shown here that the socio-political and religious-philosophical encounters of M. Shabustari differed by their relevance. In addition to examining the socio-political and philosophical problems in the creation of Shabustari, he also sought to express the challenges that the era faced. In this sense, the idea of 'Aryanism', which the Pahlavi regime opposes in Azerbaijani culture and philosophy, has been criticized by Shabustari.

Purpose of the research - To introduce Azerbaijani-Turkish socio-political and religious-philosophical meetings in the first half of the 20th century, as illustrated by M.M.Shabustari

Methodology - Comparative analysis, succession, transfer of ideas

Findings - M.M.Shabustari pragmatic principles need to be developed to align the vision of the patient with the social and political demands of our modern era.

Keywords: Kacars, turkism, islamism, modernization, Azerbaijani culture, Azerbaijani philosophy, aryanism